

**ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԳԱՂԱՓՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԾՆՈՒՆԴՐ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ 17-ՐԴ ԴԱՐԻ
ՎԵՐՁԵՐԻՆ ԵՎ 18-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ***

Վահրամ Բալայան

Պրոֆեսոր

ԱրՊՀ

16-17-րդ դարերում հայ ժողովրդի վիճակն ավելի էր ծանրանում: Պարբերաբար կրկնվող արշավանքները, կոտորածն ու գերեվարությունը և դրանց հաջորդող սովն ու մահտարածամն ամայացնում էին Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, ոչնչացնում արտադրական ուժերը:

16-րդ դարի թուրք պատմագիր Փեչևհին, որպես ականատես, նկարագրում է այն ավերածությունները, որ կատարեց օսմանյան բանակը Երևանի նահանգում, Նախիջևանում, Սյունիքում և Ղարաբաղում: «Նրանք ...,- գրում է Փեչևհին,- այնուհետև մտան Ղարաբաղ կոչված երկիրը, որն իր լեռներով և հարուստ այգիներով շատ հայտնի մի գավառ է...: ... Այս գավառի բնակչությունը այնպես էր ցրվել ու ոչնչացվել, որ մարդու հետք անգամ չերևաց»¹:

Հայ պատմիչն էլ, ականատեսի վկայությամբ, հավելում է, «Մարդիկ սնունդ հայթայթելիս այլևս չէին տարբերվում զազաններից: Մարդիկ ուտում էին ինչ պատահեք, երբեմն էլ հարձակվում էին անպաշտպան անասունների վրա, միսը հում-հում ուտում: Իսկ ուժասպառ եղածները փողոցներից հավաքում էին ոսկորները և բերաններն առնելով մռնչում էին: Հին տրեխները և կաշե փոկերը եփում ուտում էին: Գարնան բացվելուն պես սևացած մաշկով մարդկանց հոտը թափառում էր դաշտերում՝ սնվելով վայրի խոտաբույսերով: Մարդկանց մեծ մասը ուռչելով մահանում էր: Տասնյակ դիակներ անթաղ մնացին: Այս կամ այն գյուղերում քաղցից խելագար մարդիկ իրար միս էին ուտում»²:

Հայ հանրության առաջադեմ գործիչները, մտահոգ երկրի ճակատագրով, ուղիներ էին փնտրում՝ ազատագրելու հայրենիքը: Քննարկվող ժամանակաշրջանի տարածաշրջանային զարգացումները նպաստավոր էին հայ գործիչների ազատագրական ծրագրերի իրագործման համար:

15-րդ դարի երկրորդ կեսին և 16-րդ դարի սկզբներին, Մոսկովյան պետության հզորացմանը զուգընթաց, ցարական կառավարությունը սկսեց հետաքրքրություն ցուցաբերել Այսրկովկասի նկատմամբ: Ռուսաստանը,

*Հոդվածը ընդունվել է 15.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ պատմության ամբիոնը:

¹Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մասին, Մաս Ա., Երևան, 1961, էջ 33:

² Դավրիժեցի Ա., Պատմություն, Երևան, 1988, էջ 81-82:

լինելով քրիստոնյա երկիր, շահագրգռվածություն էր հանդես բերում Այսրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրման գործում:

Իհարկե, ցարիզմն իրականում հետամուտ է եղել իր ռազմաքաղաքական նպատակներին: Այս պարագայում էլ հայ ժողովրդի քաղաքական նկրտումները համապատասխանում էին Ռուսաստանի շահերին, և ազատագրման հույսը մարմին էր առնում, դառնում շոշափելի: Սակայն այդ բաղձանքներն ու տրամադրությունները քաղաքական անշեղ ճանապարհի վրա դնելու, երկու ժողովուրդների համագործակցությունը դիվանագիտական կանոնավոր հունի մեջ առնելու համար ռուսական արքունիքի հետ քաղաքական լեզվով խոսող լիազոր վարչական մարմին էր պետք:

Բուն մայր երկրում չկար քաղաքական որևէ գործոն կամ սոցիալական ներքին ուժ, որը զորավիգ լիներ կամ ձգտում ու հնարավորություն ունենար օգնելու, միավորելու հայ ժողովրդի ջանքերը, նպատակ ու ընթացք տալու ազատագրական մղումներին: Նման պայմաններում ռուսական արքունիքի հետ հարաբերությունները վարում էին Արցախի մեկիքները, որոնց մոտ վառ էին մնացել հայկական պետության գաղափարները, և «զլխավորապես Գանձասարի կաթողիկոսները, որոնք բավականին անկախ էին պարսկական իշխանություններից»¹: «Արցախի հայ ֆեոդալները, - կարդում ենք 1532թ. հիշատակարաններից մեկում, - համարվում են մեր ժողովրդի և ամբողջ քրիստոնյաների պարծանքը»²:

Ակնհայտ փաստ է, որ 17-րդ դարի վերջերից հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը թևակոխել էր նոր փուլ: Հատկանշական է այն իրողությունը, որ այս անգամ շարժման իսկական կենտրոն դարձավ Գանձասարը: Այդ առթիվ շատ բնորոշ է արտա-հայտվել Լեոն՝ գրելով, որ «Գանձասարը ղեկավարում էր, ներշնչում էր, բանակցություններ էր վարում ռուսաց կառավարության հետ: ... Գանձասարի մեծ ջանքերով էր, որ կազմակերպուեց հայ գինւորութիւն Ղարաբաղում, Եսայի և Յովհաննէս կաթողիկոսները շարժման հոգին էին... և ահա մի հոգևորականութիւն, որ ձուլուած էր իր ժողովրդի հետ, որ տանում էր նրան դեպի կռիւ, դեպի տանջանքներ և հերոսութիւններ՝ լեռնային ոգին, լեռնային կեանքի ազատութիւն սիրելու և պահպանելու համար»³:

Արցախի մեկիքական տների ներկայացուցիչների մեծ մասը, Գանձասարի կաթողիկոսներին թե ու թիկունք դառնալով, 17-րդ դարի վերջերից մի աննախադեպ և աննահանջ պայքար սկսեցին հայկական թագավորության վերականգնման համար:

¹ Эзов Г., *նշվ.աշխ.*, էջ XII:

² Зулалян М., *Армения в первой половине XVIIв., Москва, 1971, с. 18.*

³ Լեո, *Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի*, էջ 56:

17-րդ դարի վերջերից մինչև 1813 թվականը՝ Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի կնքումը, այդ բեռը տարբեր ժամանակահատվածներում և այլազան իրավիճակներում իրենց ուսերին կրեցին Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյանների, Ջրաբերդի Մելիք-Իսրայելյանների, Խաչենի Հասան-Ջալալյանների, Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների, Դիզակի Մելիք-Եգանյան-Ավանյանների ներկայացուցիչները:

17-րդ դարի 70-ական թվականներին Արցախում մեկնարկած ազատագրական շարժման համար կային որոշակի բարենպաստ պայմաններ: Անդրադառնալով դրանից երեք տասնամյակ առաջ տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններին՝ մեզ համար պարզ կդառնան այդ վերընթացին լիցք տվող հանգամանքները:

Չնայած շահ Աբաս առաջինը և նրա հաջորդները հայության նկատմամբ կատարեցին դաժանություններ, բայց և այնպես Պարսկաստանի խորամանկ տիրակալները, լավ ծանոթ լինելով հայ զինվորականության քաջությանն ու ազատասիրական ոգուն, փորձեցին Արցախի մելիքական ուժն օգտագործել Թուրքիայի ծավալապաշտության դեմ: Այդ նպատակով նրանք խրախուսեցին մելիքական կարգը, օրինականացրեցին նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները: Ռազմական գործողությունների ժամանակ աչքի ընկած մելիքներին շահերը գյուղեր էին նվիրում: Նրանց իրավունք էր վերապահվում պահել մշտական զորք, իրականացնել դատական գործառույթներ: Մելիքները պարտավոր էին պաշտպանել երկրի սահմանները, շահին հարկեր վճարել, մասնակցել նրա արշավանքներին¹:

Արցախի մելիքների մի մասն, իրենց անձնական կապերի շնորհիվ մեծ հեղինակություն ունեին պարսից արքունիքում: Չնայած Արցախի մելիքությունները պարսից տերության կազմում օգտվում էին միայն ներքին ինքնավար կարգավիճակից, բայց և այնպես, հայկական այդ մանր իշխանությունների տերերի ճկունության, քաջության և անձնական բազմաթիվ այլ բարենասնությունների շնորհիվ դարձան հայության ինքնության պահպանման երաշխավորներ, նպաստեցին հայկական ինքնատիպ մշակույթի զարգացմանը և հանդիսացան ազատագրական պայքարի գաղափարախոսներ ու առաջնորդներ:

¹Մելիքների իրավունքների և պարտականությունների մանրամասները տես՝ Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հ. 3, գիրք 2-րդ; Ուլուբաբյան Բ., *Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում*, Երևան, 1975; Արցախի պատմություն: Պողոսյան Ֆ., *Խասնայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները*, «ԲՀԱ» 1966 թիվ 1; Բալայան Վ., *Արցախի պատմություն*, Երևան, 2002; Մաղալյան Ա., *Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դարերում*:

Չնայած դժնդակ ժամանակներին՝ Արցախի մեկիքական տները, ապա-վինած լեռնաստանի անմատչելի բարձունքներին, շարունակեցին պահ-պանել հայկական պետականության բեկորները:

Արցախում քննարկվող ժամանակաշրջանում դեռևս պահպանվում էին վաղնջական ժամանակներից մնացած համայնավարական որոշ սկզբունքներ, ինչի արդյունքում իշխող մեկիքական դասի ներկայացուցիչները չէին կտրել կապը ազատության համար մարտնչող ժողովրդական մասսաների հետ: Փույթ չէ, որ Արցախի մեկիքներն իրենց տիրույթներում ունեին անսահմանափակ իշխանություն: Միջնադարյան խավարի ու հետամնացության պայմաններում լեռնաստանում գործում էին նաև ժողովրդավարական որոշ սկզբունքներ, որոնք հարիր են ժամանակակից քաղաքակիրթ աշխարհին, մասնավորապես՝ եվրոպականին: Այսպես, մեկիքներին սովորաբար փոխարինում էր նրանց ավագ որդին: Սակայն նրանք իրենց իրավունքներն ու պարտականություններն ստանձնում էին ժողովրդի համախոսական-համաձայնությունից հետո: Արցախում ժողովրդի և իշխանության այս միասնությունն էլ դարձավ ազգային ինքնության պահպանման հիմնական գրավականը: Եվ այդ միասնական կենարար ուժը հզոր ազդակ հանդիսացավ երկրի ազատագրման և պետականության վերակերտման գործին: Համաժողովրդական պայքարի բովում Արցախի լեռներում հղացավ միասնական հայրենիքի՝ Մեծ Հայաստանի ազատագրության գաղափարը:

Մեկիքական շրջանում Արցախում գործող երկրի կառավարման համակարգում արմատավորված ժողովրդավարական որոշ սկզբունքները տվյալ ժամանակաշրջանի չափորոշիչների համատեքստում, այնքան տպավորիչ էին, որ իր հայրենիքի՝ անգլիական հասարակության, զարգացման նրբերանգներին քաջածանոթ գրող-ճանապարհորդ Ջոնս Հանվեյը, հանձին այդ լեռնաստանի իշխանությունների, տեսել է հանրապետությանը հարիր մի բան¹:

Բնականաբար, արցախահայության մոտ արմատավորված ժողովրդավարական պետականամետ գաղափարները 18-րդ դարի դեպքերի զարգացման արդյունք չէին: Դրանք ավելի խորը արմատներ ունեին և

¹ Jonas Hanway, *A Historical Account of the British trade over the Caspian tea with the Revolutions of Persia*, London, 1754, vol. III, part VIII, p. 252. *Լինելով Անգլիայի ծավալապաշտության ջատագովներից մեկը Ջոնս Հանվեյը թշնամաբար էր լցված այն ուժերի նկատմամբ, որոնք կանգնած էին այդ ճանապարհին, մասնավորապես խոսքը վերաբերում էր հայ վաճառականներին, որոնք ազատ մրցակցության պայմաններում ասիական և հնդկական շուկաներից դուրս էին մղում անգլիացիներին: Բայց դա չխանգարեց, որ նա անկողմնակալ գնահատական տա տվյալ ժամանակաշրջանի Արցախի հասարակական-քաղաքական զարգացումներին:*

գալիս էին դարերի խորքից: Պարզապես այն 18-րդ դարում նոր որակ ստացավ:

Հայտնի է, որ 18-րդ դարի իրողություններում Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Վարանդայի և Դիզակի մելիքական տների ներկայացուցիչներին տեղական ծագում չի վերագրվում¹: Այնուհանդերձ՝ նրանք, հաստատվելով այդ գավառներում, դարձան երկրամասում գործող լավագույն ավանդույթների շարունակողն ու կրողը:

Չնայած Արցախի մելիքություններից ամեն մեկն իր գավառի սահմաններում ուներ առանձին իրավաքաղաքական սուբյեկտի կարգավիճակ, այնուամենայնիվ, չգրված օրենքի ուժով միմյանց նկատմամբ նրանք ունեին որոշակի պարտականություններ: Եղած իշխանական գերդաստաններից առավել աչքի ընկած ներկայացուցիչներից մեկը համակարգողի դեր էր կատարում՝ հավասարաչափ ներկայացնելով բոլորի շահերը: Պատերազմի, խաղաղության և բախտորոշ այլ երևույթների քննության ժամանակ վերջնական որոշումը կայացվում էր մելիքների խորհրդաժողովում: Միջնա-դարի պատմական անցքերում, աղբյուրների վկայությամբ, մելիքների մեջ «ավագի» պարտականությունները կատարում էին Գեղարքունիքի տեր Մելիք-Շահնազար Ա-ն, Քաշաթաղի Մելիք-Հայկազը, իսկ Խամսայի շրջանում՝ Դիզակի Մելիք-Եգանը:

17-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ սուզերենության իմաստիտուտի մեջ որակական փոփոխություն կատարվեց: Այդ ժամանակ դա հիմնականում պատկանում էր Գանձասարի կաթողիկոսներին: Ըստ էության՝ 17-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 1813 թվականը՝ ռուսական գերիշխանության ընդունումը, հանձին Գանձասարի կաթողիկոսության, Արցախն իրենից ներկայացնում էր որպես մի կրոնապետություն: Հասան-Ջալալյան մեծանուն տոհմը 13-րդ դարից սկսած վայրիվերումներով գլխավորում էր արցախահայության ազատագրական պայքարն ու պետականակերտման գործընթացը:

Գանձասարի դերն Արցախի հասարակական-քաղաքական կյանքի կազմակերպման և ազգային ազատագրական պայքարին նոր որակ հաղորդելու տեսանկյունից ավելի էր կարևորվում, որովհետև Հասան-Ջալալյան տոհմի ձեռքին կենտրոնացված էր Խաչենի՝ ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ՝ հոգևոր իշխանությունը: Հայկական պետականության պատմության մեջ կառավարման մոդելի այս ձևաչափը թույլ էր տալիս

¹ Ջալալեանց Ա., Ճանապարհորդութիւն ի Սեծն Հայաստան, հ. Ա, հ. Բ: Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն: Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10: Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2-րդ; Տեր-Մկրտչեան Կ., Դոկեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Բ, Էջմիածին, 1914:

ներքին կյանքում առավել մոտ լինել ժողովրդին, իսկ արտաքին ճակատում՝ վարել հավասարակշռված ճկուն քաղաքականություն:

Հասան-Ջալալյանները, թերևս, հայ իշխանական տների շարքում այն եզակի ներկայացուցիչներն էին, որոնք ունեցած իրավասությունների մի մասը, գիտակցաբար պատվիրակելով նույն տոհմի հոգևոր դասին, փորձում էին իրենց ազդեցության ուղեծրում պահել Գանձասարի հովանու տակ գտնվող ոչ միայն բուն Խաչենի, այլև Կուր-արաքսյան միջագետքի և անդրկուրյան աստվածապաշտ հայ հանրությանը: Այդ նպատակով Հասան-Ջալալյաններն իրենց զավակների մի մասի համար հոգևոր պատշաճ կրթություն էին ապահովում, իսկ Գանձասարի վանքին նվիրաբերում գյուղեր, կալվածքներ:

Գանձասարը, հանձին նրա հայրենապաշտ հոգևորականության, 18-րդ դարի վերջերին դարձավ վաղ և միջին միջնադարում Հայոց արևելից նահանգներում գոյություն ունեցած թագավորությունների արժանի ժառանգորդը: Նրանք սկսեցին արտահայտել Արցախի ինչպես մեծիքական տների, այնպես էլ՝ հասարակ ժողովրդի շահերը:

Գանձասարի հովանու տակ գտնվող ժողովուրդն իր հերթին Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսներին ընկալում էր ոչ միայն որպես հոգևոր առաջնորդների, հովվապետների, այլև նրանց մեջ տեսնում էր երբեմնի գոյություն ունեցած հայկական հզոր պետականության գաղափարախոսների և դրան հասնելու առաջնորդների:

Գանձասարի կաթողիկոսների ընտրման ընթացակարգն իր մեջ նույնպես պարունակում էր ժողովրդավարական որոշ սկզբունքներ: Այսպես, Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսի իրավունքները հաստատող Շահ Աբաս Բ-ի 1663 թվականի հրամանագրի մեջ ասված է. «Պետրոս կաթողիկոսը ներկայացրեց Ղարաբաղի հայերի մի խմբի ձեռքով գրված ու կնքված մի նոտարական փաստաթուղթ՝ հաստատված Ղարաբաղի բեկլարբեկի կողմից այն մասին, որ Գրիգոր կաթողիկոսը մահացել է և Ղարաբաղի բնակչությունը, մեծիքները, գեղջավազներն ու քյադիսուղաները իրենց համաձայնությունն են տվել Պետրոսի կաթողիկոսությանը: Մենք այն նրան շնորհեցինք ու կարգադրեցինք, որ հիշյալ հայ ժողովուրդը նրան իր կաթողիկոս ու առաջնորդ ճանաչի ...»¹:

Պետրոս կաթողիկոսին հաջորդած Գանձասարի Երեմիա կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքները հաստատող շահ Յուսեփինի 1699/1700թ. հրովարտակում նույնպես խոսվում է ժողովրդավարական այն

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ք. 2ա, վավ. 58: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր. հրովարտակներ /1652-1731/, սրակ 3-րդ, էջ 50:

սկզբունքների մասին, որոնք արմատավորված էին արցախահայ իրականության մեջ: «... Օրերս կարգակիցների մեջ լավագույն Գանձակի, Ղարաբաղի ու Շիրվանի հայերի երեմիա կաթողիկոսը տեղեկացրեց,- ասված է հրովարտական,- որ այդ մահալների հայերի կաթողիկոսությունը, ինչպես որ իր նախնիների վերաբերությամբ էր այդ արվել, այնպես էլ դրախտաբնակ արքայի հրամանագրով իրեն է շնորհվել ...: Այդ դիրքն իր համապատասխանության մասին մի համախոսական ներկայացրեց՝ գրված Ղարաբաղի մահալների մի խումբ հայ բնակիչների կողմից ..., ըստ որի վերոհիշյալ ռայաթները շատ գոհ են նրա հաճելի վարվելակերպից և խնդրեց արքայական ստորագրությունը»¹: Յրովարտական մատնանշված համախոսականը պահպանվում է Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում²:

Եղած աղբյուրների քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ Գանձասարի կաթողիկոսների հաստատման հարցում շահական հրովարտականներն ավելի շատ ձևական նշանակություն ունեին: Պարզապես դա շահական իշխանության քնահաճ և ինչ-որ տեղ, «տիրական» վերաբերմունքի արտահայտություն էր, գոյություն ունեցած աստիճանակարգի պահպանման ձև: Իրականում Գանձասարի կաթողիկոսները, չսպասելով շահական հրովարտակին, անցնում էին իրենց պարտականությունների կատարմանը՝ մեկիքների և ժողովրդի համապատասխան «քվեն» ստանալուց անմիջապես հետո: Այսպես, շահ Աբաս Բ-ի 1663 թվականի հրամանագրով հաստատվում են Պետրոս կաթողիկոսի իրավունքները: Մինչդեռ նա այդ գործառույթն իրականացնում էր 1653 թվականից³: Նույնը կատարվել է նաև երեմիա կաթողիկոսի պարագայում:

Փաստորեն Գանձասարի կաթողիկոսները, իրենց թիկունքում ունենալով Արցախի մեկիքների և ժողովրդի վստահության մեծ պաշարը, ձեռնամուխ եղան հայկական թագավորության վերակերտման գաղափարի իրագործմանը: Նկատենք նաև, որ քննարկվող ժամանակահատվածում իր պատմական առաքելությունը տրամաբանական ավարտին հասցնելու վճռականությամբ տոգորված ժողովրդի առկայությունն Արցախում նկատելի է դառնում:

Համաժողովրդական պայքարի գլուխ անցնելով՝ Արցախի մեկիքներն ու Գանձասարի կաթողիկոսները, երկրի ազատագրության հույսը կապելով սեփական ներուժի հետ, չանտեսեցին նաև հավանական դաշնակիցների որոնման հնարավորությունը: Հետաքրքիր է նաև այն փաստը,

¹Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 2բ, վավ. 133ա: Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ 3-րդ, էջ 142:

²Տես՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 240, վավ. 2:

³Մ.Արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանացն Սաղիանի, Տիփսիս, 1896, էջ 237:

որ, ի տարբերություն Հայաստանի մյուս նահանգների գործիչների, Ղարաբաղի աշխարհիկ և հոգևոր տերերն ի սկզբանե իրենց երկրի ազատագրության գործը կապեցին ոչ թե Եվրոպայի, այլ Ռուսաստանի հետ: Դա բացատրվում է հետևյալ պատճառներով:

1. հայրենի երկրի ճակատագրով մտահոգ Արցախի մելիքներն ու Գանձասարի կաթողիկոսները, ուշի-ուշով հետևելով Հռոմի պապի և Եվրոպական միապետների հետ արևմտահայ գործիչների ու Էջմիածնի կաթողիկոսների շուրջ երեքդարյա անպտուղ բանակցություններին, համոզվեցին, որ մեծ տերությունները լիովին հակված էին դեպի Պարսկաստանը և, հատկապես՝ Թուրքիան: Հետագա դարերի պատմական իրադարձությունները դարձան այդ ամենի առհավատչյալ:

2. 17-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ Ռուսաստանը ոչ միայն դուրս եկավ միջազգային ասպարեզ, այլև դարձավ տարածաշրջանային հավակնոտ ծրագրերի հեղինակ: Տվյալ ժամանակահատվածում Ռուսաստանը, ընդարձակելով իր պետական սահմանները, մոտեցել էր Այսրկովկասին և ձգտում էր իր ազդեցությունը տարածելով այդ երկրամասի վրա՝ կայսրության համար ճանապարհ հարթել դեպի Հնդկաստան: Իսկ այս պայմաններում, կամա թե ակամա, Ռուսաստանի շահերը պետք է բախվեին Թուրքիայի, Պարսկաստանի, միաժամանակ և՛ նրանց հովանավորող Եվրոպական տերությունների հետ:

3. Այսրկովկասում Ռուսաստանին անհրաժեշտ էին կարող ուժեր, որոնց վրա հենվելով՝ պիտի իրականացնվեր այդ երկրի արևելյան քաղաքականությունը: Որպես այդպիսի հենակետեր՝ Այսրկովկասում հանդես էին գալիս Վրաստանը, Սյունիքի և Արցախի մելիքությունները և դրանց գաղափարական առաջնորդ Գանձասարի կաթողիկոսությունը:

4. Չպետք է թերագնահատել նաև ցարական իշխանությունների, մանավանդ՝ Պետրոս առաջինի հակաթուրքական տրամադրությունը: Ռուսաց միապետները տեսնում էին երկրի մեկնարկային վերընթացի կողմնորոշիչները և զգում թուրքական աշխարհից դրանց հարահաս սպառնացող վտանգները: Տակավին իննսունական թվականների վերջին, ուղևորվելով Արևմուտք, Պետրոս ցարը հայտարարում էր, որ, մշակութային նպատակներից զատ, իրեն գրավում է «Տիրոջ խաչի թշնամիների, թուրքաց սուլթանի, Դրիմի խանի և բոլոր մուսուլմանական հորդանների թուլացումը»¹:

Ստեղծված բարենպաստ պայմաններն ի շահ հայության առավելագույնս օգտագործեցին Գանձասարի կաթողիկոսները:

1672թ. Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը հատուկ ուղերձով դիմում է ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչին՝ Ռուսաստանում առևտրով զբաղվող խոջա-

¹ ՀԺՊ, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., հ. 4, Երևան, 1972, էջ 138:

ներին և ընդհանուր առմամբ հայերին՝ իր հովանավորության տակ վերցնելու խնդրանքով¹: Ազատագրական պայքարի ուղղորդման գործում Պետրոս Խանձկեցու վերոհիշյալ ուղերձին ակադեմիկոս Աշոտ Յովհաննիսյանը վերապահունով է մոտեցել: Նա գրել է. «Պետրոս կաթողիկոսի գրությունը ավելին չէր, քան Սպահանի հայ խոջաների օգտին արված բարեխոսություն. հայերից «լավագույն» համարված այդ խոջաներին նկատի ուներ կաթողիկոսը, երբ պաշտպանություն էր աղերսում «հայ ժողովրդի» օգտին»²:

Չհամաձայնվելով մեծավաստակ գիտնականի այս ընդհանրացման հետ՝ նկատենք, որ Պետրոս կաթողիկոսի՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին հասցեագրված թուղթը խորքում քաղաքական նկատառումներ էր պարունակում: Հայ-ռուսական հարաբերությունների համատեքստում քաղաքական առաջին ձեռնարկումը լինելով՝ կաթողիկոսը ցարի առաջ միջնորդում էր Ռուսաստանում Նոր Ջուղայի խոջաների ոչ միայն ազատ երթևեկը, այլև առավել շատ ծանրանում էր հետագա հնարավոր զարգացումների վրա՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչին բարենաղթելով հաղթանակ թշնամիների նկատմամբ և աղերսում նրանից՝ պաշտպանություն հայ ժողովրդին: Պետրոս կաթողիկոսը, Հայոց արևելից նահանգների հովվապետը լինելով, քաջ գիտակցում էր, որ Սպահանի հայ խոջաները Ռուսաստանում, առևտրական գործառույթներից զատ, ցարական արքունիքում համայն հայության բանագնացների դեր էին կատարում: Ուստի Պետրոս կաթողիկոսը շահախնդիր էր Սպահանի հայ առևտրական տան բարգավաճման գործում:

Պետրոս կաթողիկոսի ուղերձը, ըստ էության, առաջին քայլն էր՝ շոշափելու հայության նկատմամբ ունեցած ռուսաց միապետների տրամադրությունը: Գանձասարի կաթողիկոսի այս քայլը վարակիչ էր ինչպես էջմիածնի հայրապետի, այնպես էլ՝ Արցախի ու Սյունիքի մելիքների համար:

Հայոց երկրի ազատագրության հարցով 1677թ. կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու գլխավորությամբ, էջմիածնում հրավիրվել է գաղտնի ժողով, որին մասնակցել են նաև Սյունյաց ու Արցախի հայ մելիքների ներկայացուցիչները: Նույն այդ նպատակով Հակոբ Ջուղայեցին Գանձասարի կաթողիկոսի հետ գործակցության մեջ է մտել³: Երեմիա կաթողիկոսը Հակոբ Ջուղայեցուն խնդրում է եվրոպական միապետների և Հռոմի

¹ Армяно-русские отношения в XVII веке, т. 1, с. 91-92.

² Յովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Բ, էջ 48:

³ ԴԺՊ, հ. 4, էջ 128:

պապի հետ բանակցությունների ժամանակ ներկայացնել նաև Գանձասարի հովանու տակ գտնվող հայ հավատավորների շահերը:

Գանձասարի կաթողիկոսի հորդորանքով Յակոբ Ջուղայեցին նախ զնուն է Վրաստան և, վրաց գործիչների հետ բանակցելով, փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվում է, որ հայերը դիմեն Արևմտյան Եվրոպայի պետություններին, իսկ վրացիները՝ Ռուսաստանին:

Պետրոս Առաջինը քաջատեղյակ էր, որ Գանձասարի կաթողիկոսն անվերապահ ազդեցություն ունի ինչպես Կուրի աջափնյակի, այնպես էլ ձախափնյակի հայկական գավառների վրա: Ուստի իր քաղաքական ծրագրերն Այսրկովկասում իրագործելու նպատակով հենվում էր Գանձասարի կաթողիկոսի վրա: Քննարկվող ժամանակաշրջանի աղբյուրները վկայում են, որ Պետրոս Առաջինի ժամանակ ռուսաց կառավարության հարաբերությունները հիմնականում Գանձասարի հետ էին¹:

17-րդ դարի վերջին և 18-րդ դարի սկզբին հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը թևակոխեց նոր փուլ: Երևան եկան այդ շարժման գաղափարախոսները, որոնք հանդես էին գալիս քաղաքական որոշակի ծրագրով:

Այդ շարքում առավել ընդգծված գործիչներ էին Սյունիքի մելիքական տների հայրենասիրական ավանդույթներով դաստիարակված Իսրայել Օրին և Արցախի Յասան-Ջալալյան մեծանուն տոհմի արժանի ժառանգ Եսային, որը, 1701 թվականից սկսած, կաթողիկոս ընտրվելու օրից, դարձավ ազատագրական պայքարի անխոնջ մարտիկներից մեկը:

Իսրայել Օրին քաջ գիտակցում էր, որ իր ծրագիրը հնարավոր է իրագործել բուն մայր երկրում կազմակերպված ուժերի առկայության դեպքում: Որպես իրական և շոշափելի ուժի՝ նա տեսնում էր Արցախի մելիքներին և Գանձասարի կաթողիկոսին: Ռուսական արքունիքի հետ նրանց ունեցած կապերին ծանոթ լինելով՝ Օրին անհրաժեշտ համարեց շեշտակի շրջադարձ կատարել Յայաստանի մինչ այդ որդեգրած արևմտյան կողմնորոշման մեջ: Այդ ուղղությամբ նրա առաջին քայլը հանդիսացավ 1699թ. ապրիլի 29-ի Անգեղակոթի հայ մելիքների գաղտնի խորհրդակցությունը:

Ընդունելի է Բ.Ուլուբաբյանի այն կարծիքը, ըստ որի՝ Անգեղակոթի ժողովին հրավիրված են եղել նաև Ղարաբաղի մելիքները²: Ճիշտ է, սկզբնաղբյուրները դրա մասին լռում են, բայց, այնուամենայնիվ, Անգեղակոթին նախորդած և հաջորդած դեպքերը, ինչպես նաև բուն հավաքում արժարժված գաղափարներն այդ կարծիքի օգտին են խոսում: Այսպես, 1699թ. գարնանը Օրին, վերադառնալով Յայաստան, իր հետ բերեց Հռենոսյան Պֆալցի կյուրֆուրստ Հովհան Վիլհելմի նամակը՝ հաս-

¹ Հովհաննիսյան Կ., *Էջեր Արևելյան Յայաստանի ազատագրական շարժման պատմությունից*, էջ 8:

² Ուլուբաբյան Բ., *Ջրուցարան, հ.Ա, Երևան, 1987*, էջ 246:

ցեազրված հայ մելիքներին, Էջմիածնի ու Կապանի կաթողիկոսներին¹: Քննարկվող ժամանակահատվածում Կապանում կաթողիկոսական աթոռ չկար, և, բնականաբար, դա վերաբերում էր Գանձասարի կաթողիկոսին:

Հովհան Վիլիելմին ուղղորդելու գործում, անկասկած, իր դերն է ունեցել Իսրայել Օրին, որովհետև նրա հետագա գործունեության առանցքում Արցախն էր՝ իր հոգևոր ու աշխարհիկ տերերով հանդերձ:

Եթե վաղ միջնադարում պատմական սկզբնադրյուրներում Կուր-արաքսյան միջագետքում գտնվող Սյունիքն ու Արցախը շատ հաճախ անվանվել են Սիսական, Սյունիք², միջին միջնադարում՝ երբեմն Ղարաբաղ³, ապա ավելի ուշ շրջանում՝ Ղափանու աշխարհ⁴: Պատահական չէ, որ առաջին՝ 1699թ. թղթի տակ ժողովատեղ էր հիշատակված Անգեղակոթը, իսկ վերջին բոլոր խնդրագրերը, հատկապես 1703 թվականի Կապանի մելիքների անունից կազմված թղթերի գրության տեղ է նշված Աղվանք գավառը, որ նշանակում է Արցախ:

Վերոհիշյալ կարծիքի օգտին է խոսում նաև մեկ այլ փաստ: Արդեն վերևում նշվել է, որ Արցախի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերն ի սկզբանե երկրի ազատագրման հույսը կապել էին Ռուսաստանի հետ: Մինչդեռ հայ իրականության մեջ գերիշխում էր արևմտաեվրոպական կողմնորոշումը: Ամենայն հավանականությամբ՝ Իսրայել Օրու դեպի՝ Ռուսաստան դիմաշրջման գործում իրենց դերն ունեցան Արցախի մելիքները և Գանձասարի կաթողիկոսը: Անգեղակոթի ժողովը որոշում կայացրեց հատուկ նամակ ուղարկել Պետրոս Առաջինին՝ խնդրելով աջակցել հայերին՝ ազատվելու անհավատների ծանր լծից⁵: Ապա նամակում ասվում է. «մեր մտադրությունն է, որպեսզի մենք և մեր բոլոր ժողովուրդները, մեծ թե փոքր, հանձնվենք ձեր մեծության իշխանությանն ու կառավարմանը ... խոստանում ենք մեր կյանքն ու մեր ամբողջ ունեցվածքը ի ծառայություն ձեր մեծության և այս գործին»⁶:

Հատկանշական է նաև այն փաստը, որ, Անգեղակոթի ժողովի որոշմամբ, Օրիի օգնական է նշանակվում Արցախի Ս.Հակոբա վանքի միաբան Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը, որը մինչև իր կյանքի վերջն անդադրում ծառայում էր հայրենիքի ազատագրության գործին: Իսրայել Օրին մեծ ակնկալիքներ ուներ Արցախի մելիքներից և Գանձասարի կաթողիկոսից: Անգեղակոթի ժողովից հետո Օրին, վերադառնալով Դյուսելդորֆ, Կյուրֆուրստին հանձնած զեկուցագրում Իրանի դեմ մղվելիք

¹ Эзов Г., *նշվ.աշխ., վավ. հմ. 1:*

² Խորենացի Մ., *Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 153-154:*

³ Ալիշան Ղ., *Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1855, էջ 86:*

⁴ Չանյան Մ., *Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տն. 1784, հ. 9, Վենետիկ, 1786, էջ 788:*

⁵ Աղայան Շ., *Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ծակաւտարում, էջ 75:*

⁶ *Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. 2, ч. 1, с. 240.*

առաջիկա պատերազմում երկու-երեք հարյուր հազարի էր հասցնում ռազմունակ հայերի թիվը, թեև, փաստորեն, միայն հինգ հազար մարտիկներով էր նրանց մասնակցությունը խոստանում Երևանի ազատագրման համար մղվելիք մարտերին: Ըստ երևույթին՝ Օրին ի նկատի ուներ Արցախի հինգ մելիքների հազարական զինական ուժը:

Ի դեպ 18-րդ դարի 80-ական թվականներին, երբ ռուսները պատրաստվում էին մտնել Անդրկովկաս, Արցախի մելիքները ցարական արքունիքին խոստացան նրանց տրամադրության տակ դնել նույնչափ՝ հինգ հազար զինվոր¹:

Ուշագրավ է, որ 1701թ.՝ Մոսկվայում, իշխան Գոլովինի հետ ունեցած զրույցում, Օրին ակնարկում է, որ Մեծ Հայքում կա հինգ նահանգապետ²՝ նկատի ունենալով Արցախի մելիքներին, որոնք ռուսական զորքերի մոտենալու դեպքում «24 ժամ էլ չի անցնի, որ նրանք կքշեն անհավատներին և 15 օր էլ չանցած, կտիրեն ամբողջ երկրին»³:

Հայտնի է, որ Անգեղակոթի ժողովը մելիքների կողմից ստորագրված, բայց չգրված թուղթ տվեց Իսրայել Օրուն՝ նրան լիազորելով իրենց անունից դիմումներ գրել: Հետագայում, Մոսկվայում Օրին այդ իրավասու թղթերն օգտագործում է: Այս առիթով Ա.Յովհաննիսյանը գրել է. «1703 թվականին խմբագրած նրանց դիմումներն անմիջորեն համընկնում էին եթե ոչ Ղափանի մելիքների, գեթ Ղարաբաղի մելիքների և մանավանդ սրանց քաղաքական ղեկավարի՝ Գանձասարի Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսի տրամադրություններին»⁴:

Դեռևս 17-րդ դարի վերջերից սկսած՝ Եսայի Հասան-Ջալալյանն⁵ իր համախոհների շրջանում արմատավորում է հայրենի երկրի ազատության համար անընդհատ և անզիջում պայքարի գաղափարը: Այդ կապակցությամբ Մակար Բարխուդարյանցը մի ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում. «...1701թ. ... իւր բոլոր ուշադրութիւնը (խոսքը վերաբերում է արցախահայությանը,- Վ.Բ.) դարձնում է արտաքին, լափլիզող սուրերի վերայ: Միանում են բոլոր մելիքներն և եիւզբաշիններն, որոշում են կազմել սղնախներ, այն է իւրաքանչիւր մելիք իւր վստահելի ամրոցում ամրանայ իւր ժողովրդով և զօրքով եւ մահու չափ պատերազմելով պահպանել իւր ազատութիւնը, ժողովուրդը եւ կրօնը... Իսկ գլխաւոր ժողովատեղին էր Գանձասարայ վանքն»⁶: Եսայի Հասան-Ջալալյանի վրա էր

¹ Иоаннисян А., Россия и армянское освободительное движение 80-х годов XVIII столетия, с. 108, 105.

² Իսրայել Օրին նկատի ուներ Խամսայի մելիքներին:

³ Эзов Г., Եզվ. աշխ., էջ 76:

⁴ Յովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Բ, էջ 523:

⁵ 1699 թվականին Երեմիան աթոռակից կաթողիկոս է օժտում իր եղբորորդի Եսայուն: Տես՝ Սիմեոն կաթողիկոս, Ջամբը, Վաղարշապատ, 1873, էջ 81:

⁶ Բարխուդարեանց Մակար եպիսկոպոս, Պատմութիւն Աղուանից, հ.Բ, էջ 69-70:

դրված ոչ միայն ազատագրական պայքարի կազմակերպական խնդիրը, այլև արտաքին ճակատում վարվող դիվանագիտական փնտրտուքներն ու հնարավոր դաշնակիցների որոնման գործը:

Ռուսաստանի և Ուկրաինայի հայ եկեղեցական համայնքները Գանձասարի կաթողիկոսությանը ենթարկելու նպատակին հետամուտ՝ Եսային քաղաքական շեշտված հակում ուներ դեպի Ռուսաստանը: Օրուց հետո նրա գործը շարունակող Եսայի Հասան-Ջալալյանը, Աստրախանից վերադառնալով հայրենիք, գիտակցելով սեփական ներուժի կազմակերպման և կանոնավոր հունի մեջ դնելու անհրաժեշտությունը, ձեռնամուխ եղավ Գանձասարի կաթողիկոսության իրավասության տակ գտնվող գավառների պետական կյանքն ընթացքավորելու դժվար գործին:

Հարկ է նշել, որ քննարկվող ժամանակահատվածում «տիրապետութեան տակ՝ Գանձասարի վանքի շրջապատում, ինը հարիւր գիւղ կայ, եւ այդ գիւղերը մեծ են. ունեն հարիւրից մինչեւ չորս հարիւր եւ ավելի տուն»¹:

Նկատենք, որ 18-րդ դարում հայ նահապետական ամեն մի գերդաստանում (տուն) ապրում էր տասից տասնհինգ մարդ: Նշանակում է՝ ամենահամեստ հաշվարկներով հայոց արևելից նահանգներում և անդրկուրյան հայաշատ գավառներում ապրում էր հայ առաքելական եկեղեցու առնվազն երկու միլիոն հավատավոր: Նրանց հոգևոր, մշակութային, տնտեսական և քաղաքական կյանքը կազմակերպելու և պետական ծիրի մեջ դնելու նպատակով 1714թ. Եսայի կաթողիկոսը Գանձասարում հրավիրում է գաղտնի ժողով, որտեղ ընդունվում են մի շարք կանոններ: Մասնավորապես, ըստ այդ կանոնների Արցախի մելիքները ճանաչում են Հասան-Ջալալյան տոհմի գահերեցությունը: Կանոնակարգվում են մելիքների փոխհարաբերությունները, իրավունքները, պարտականությունները, ճշտվում զորքերի հավաքագրման, զորատեսակների կառավարման մանրամասները, միաժամանակ շեշտվում պետական նշանակության կարևոր հարցերի համախորհուրդ լուծման անհրաժեշտությունը²:

Մինաս Վարդապետ Տիգրանյանն ազատագրական պայքարը գործնական հունի մեջ դնելու և հետագա գործողությունների ծրագիրը ճշգրտելու նպատակով 1716թ. Գանձասարում հանդիպեց Եսայի Հասան-Ջալալյանի հետ:

Մինաս Վարդապետ Տիգրանյանը նույն նպատակով էջմիածնում հանդիպեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու (1715-1725) հետ: Ի տարբերություն Եսայի Հասան-Ջալալյանի՝ նա ավելի զգուշավոր էր, իսկ ավելի շուտ՝ անվճռական քաղաքականություն էր

¹ Յոս Դ., նշվ. աշխ., էջ 324:

² Բեկնագարեանց Ա., Գաղտնիք Ղարաբաղի, էջ 210-214:

վարում: Դրա մասին Մինաս վարդապետը Ռուսաստանի դեսպանական վարչությանն ուղղած 1717թ. մարտի 14-ի գեկուցագրում գրել է, որ Աստվածատուր կաթողիկոսը մեծ մտավախություն ուներ շահից. այնպես չպատահի, որ «այդ մեծ գործը իրենց բոլորի համար կործանարար լինի»: Նա չի համարձակվում գրավոր դիմել ցարին¹: Պատահական չէ, որ Մինաս վարդապետը, ռուսական արքունիքի հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ, մշտապես ընդգծում էր Եսայի կաթողիկոսի և Արցախի մելիքների պատրաստականությունը՝ ներգրավվելու տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական ապագա զարգացումներին:

Նկատենք նաև մեկ այլ հանգամանք. Աստվածատուր Ա Յամադանցին անվճռականություն ցուցաբերեց նաև Արցախի ներքին միաբանությունն անխաթար պահելու գործում: Այսպես, նա Եսայի կաթողիկոսի լիազորություններին համարժեք ճանաչեց իրեն ինքնակոչ Աղվանից կաթողիկոս հռչակած Երից Մանկանց վանքի Ներսես եպիսկոպոսի իրավունքները: Փաստորեն՝ Հայոց արևելից նահանգներում հակաաթոռությունն օրինականացվեց, որն իր բացասական հետևանքներն ունեցավ ժողովրդի թե հոգևոր և թե քաղաքական կյանքում:

Սակայն Եսայի կաթողիկոսը խոհեմություն դրսևորեց և, ապագա արհավիրքներին դիմակայելու, պետականաչեն մթնոլորտ ստեղծելու և թշնամու նկատմամբ միասնական ճակատ հարդարելու նպատակով, հանդուրժեց մի առ ժամանակ իր կողքին տեսնել անօրինական կաթողիկոսին՝ մանավանդ, երբ Ներսեսին հովանավորում էին Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքները:

Ամենայն հավանականությամբ՝ Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսների ներուժը մեկտեղելու և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Յամադանցուն առավել վճռական քայլերի դրդելու նպատակով է, որ 1719 և 1721 թվականներին Եսայի կաթողիկոսը երկու անգամ այցելել է Էջմիածին:

Արցախի հոգևոր և աշխարհիկ տերերի անունից 1716թ. օգոստոսի 10-ին Եսայի կաթողիկոսը դիմեց Պետրոս Առաջինին՝ խնդրելով իրենց վերցնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ «... մեք պատրաստ ենք ընդ առաջ քո ըստ իմուն կարողութեանս և մեր նահանգիս մելիքովս և մեծամեծովք և փոքրումբք և յորժամ կամեսցի հզոր և մեծ թագաւորոյ յաջապարել այսր կամօքն աստուծոյ...»²:

Ընդգծված ռուսական կողմնորոշում ունենալով հանդերձ՝ Եսայի կաթողիկոսը չէր բացառում նաև եվրոպական երկրների օժանդակությամբ

¹ Դանիելյան Է., Գանձասարի վանքը, Երևան, 2009, էջ 37:

² Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. 2, ч. 1, с. 360.

Չայաստանի ազատագրման հնարավորությունը: Այս կապակցությամբ 1712 թվականին կազմված մի «Ժամանակագրության» մեջ ասված է. «Եսայի Գանձասարայ, Ղարաբաղի և Շիրուանայ կաթողիկոսն յայսմ մի առ թագավորն մեր Լեհաց Օգոստոսն գրեաց, առաքելով ընդ Յուդայի Քրուշինսքիցին եզուիդային գթուղթն, ցուցանելով զինքն հավատարիմ ս.Աթոռն և որդւոց նորին, թագաւորացն քրիստոնէից»¹:

Երկրի ներքին կյանքում Եսայի կաթողիկոսի եռանդուն կազմակերպական ձեռնարկները, արտաքին ճակատում ակտիվ դիվանագիտական փնտրտուքները, հոգևոր դասի, մելիքների և ժողովրդի համախումբ ներդաշնակ գործողությունները համայն հայության համար, Չայոց արևելից նահանգները տվյալ ժամանակահատվածում դարձրին հավատի և հույսի կերոններ: Ազատագրական պայքարի գործիչների համար Արցախը դարձավ յուրօրինակ հավաքատեղի:

Պատմական հիշատակարանը հաղորդում է, որ արդեն 1717 թվականին, Ավան հարյուրապետի գլխավորությամբ, «շիրվանցիները» հաստատվել էին Արցախում՝ Շուշին դարձնելով ազատագրական պայքարի օջախներից մեկը²:

Այսպիսով, 17-րդ դարի վերջերին հայ իրականության մեջ համատարած կորուստների և հուսահատության պայմաններում Արցախի մելիքական տների ներկայացուցիչները և Գանձասարի կաթողիկոսները, որպես հայկական կորուսյալ պետականության լավագույն ավանդույթների կրողները նոր էջ բացեցին հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ: Արցախի մելիքները և Գանձասարի կաթողիկոսները՝ նախանձախնդիր իրենց իրավունքների ու ազատությունների վերահաստատմանը, 17-րդ դարի վերջերին և 18-րդ դարի սկզբներին մշակեցին հայ ժողովրդի ազատագրության ռազմավարությունը, որը ենթադրում էր, սեփական ներուժին ապավինելով, Ռուսաստանի աջակցությամբ վերականգնել հայկական թագավորությունը: Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը հայ իրականության մեջ առաջինն ուրվագծեց ռուսական կողմնորոշման նախաշավիղը, որին նոր քաղաքական ընթացք հաղորդեցին Իսրայել Օրին և Արցախի մելիքները:

Զինված պայքարի միջոցով ոչ միայն հայության ինքնության փրկման, այլև ազատության նվաճման և պետականության վերակերտման գաղափարի հայտնաբերումը հայության համար նոր արժեհամակարգի ստեղծման ելակետ դարձավ: Արցախի գործիչների համար անընդունելի էր միայն աղերսագրերի միջոցով «բարեկամ» երկրների աջակցությամբ հայրենիքի ազատագրման մինչ այդ բյուրեղացած կարծրատիպը:

¹ Չովհաննիսյան Ա., *Դրվագներ, գիրք Բ, էջ 612*:

² *Երկու վավերագրեր տ.հաջիկ վարդապետի ձեռնագրերի ժողովածուից, «Արարատ», հունիս, 1900, էջ 35*:

Արցախի ռազմաքաղաքական անվտանգության պահպանումը, ինքն-իշխանության վերականգնման անհրաժեշտությունը, երկրամասի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի մեջ ձևավորեց այն գիտակցությունը, թե հնարավոր չէ ապահովել հայկական տարանջատ գոյությունն ու զարգացումը, եթե իրենք չմիավորվեն և չգործեն որպես մեկ ամբողջություն: Արցախահայ իրականության մեջ օրեցօր գերիշխող էր դառնում ողջ Հայաստանի քաղաքական ինքնորոշման՝ Հայոց թագավորության վերականգնման ձգտումը: Այդ առանցքի շուրջն էլ ծավալվեցին 18-րդ դարի և 19-րդ դարի սկզբների հայ իրականության կարևոր պատմական իրադարձությունները:

Зарождение идеологии национально-освободительного движения и первые шаги в Арцахе (конец 17- начало 18 в.в.)

Ваграм Балаян

Резюме

В конце 17 в. в армянской действительности, в условиях повсеместных потерь и разочарований, представители меликских домов Арцаха и каталикосы Гандзасара, как хранители лучших традиций потерянной армянской государственности, раскрыли новую страницу в истории армянского освободительного движения. Мелики Арцаха и каталикосы Гандзасара, являясь ревностными сторонниками своих прав и восстановления свобод, в конце 17 и начале 18вв. разработали стратегию освобождения армянского народа, которая предполагала опираться на собственные внутренние силы, с помощью России восстановить армянское царство.

Путь вооруженной борьбы для армян стал новой точкой отсчета системы ценностей не только для сохранения самобытности, но и завоевания свободы и возрождения идей государственности.

The Origin of National-liberation Movement Ideology in Artsakh (XVII-XVIII cc.)

Vahram Balayan

Summary

In the end of XVII c. the representatives of Artsakh Melik's Houses and Catholicoses of Gandzasar, being the keepers of the best traditions of the lost Armenian statehood, opened the new page in the history of Artsakh liberation movement. They worked out Armenian people liberation strategy, which was supported to be guided by the internal forces with the help of Russia to restore the Armenian kingdom.

The path of armed struggle became the starting point of the system of values not only for preserving the originality but also for conquest of freedom and rebirth of statehood ideas.